

БЕЛІЧЕНКО М. А., МАТВІЄНКО О. Б.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СУТНІСТЬ І ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ЇЇ РОЛЬ В КОМУНІКАЦІЇ

В статті досліджується сутність та формування суспільно-культурної ідентичності та її роль в комунікаційних процесах, презентуються основні засади понять *ідентичність* та *комунікація*.

Ключові слова: культурна ідентичність, етнічна культура, комунікація, міжкультурна комунікація, міжкультурний діалог.

В статье исследуются суть и формирование общественно-культурной идентичности, ее роль в коммуникативных процессах, представлены основы понятий *идентичность* и *коммуникация*.

Ключевые слова: культурная идентичность, этническая культура, коммуникация, межкультурная коммуникация, межкультурный диалог.

The article represents the essence and forming of publicly-cultural identity, its role in communicative processes, the bases of concepts of *identity* and *communication*.

Keywords: cultural identity, ethnic culture, communication, cross-cultural communication, cross-cultural dialogue.

Суспільно-культурні наслідки розширення контактів між представниками різних країн і культур виражаються в поступовому стиранні культурної самобутності. Особливо це очевидно для молодіжної культури. Проте, з боку старших поколінь природною реакцією на цей процес стало прагнення зберегти існуючі особливості та відмінності своєї культури. Тому сьогодні в міжкультурній комунікації особливу актуальність має проблема культурної ідентичності, тобто приналежності людини до тієї чи іншої культури.

Метою дослідження є вивчення сутності та формування суспільно-культурної ідентичності, теоретичних та методологічних аспектів комунікації. В центрі культурних взаємодій перебуває людина як носій загальнолюдських універсалів та культурної ідентичності. Людина діє й взаємодіє з іншими на основі цих універсалів.

Об'єктом дослідження виступають сутність суспільно-культурної ідентичності та її роль в комунікації.

Актуальністю дослідження виступає інтенсивний розвиток міжкультурних контактів та аналіз не тільки культурної, а й етнічної ідентичності.

Поняття “ідентичність” сьогодні широко використовується в етнології, політології, філології, психології, культурній та соціальній антропології. В загальному розумінні воно означає усвідомлення людиною своєї приналежності до якої-небудь групи, що дозволяє їй визначити своє місце в соціокультурному просторі та вільно орієнтуватися в навколишньому світі. Необхідність в ідентичності викликана тим, що кожна людина потребує впорядкованості своєї життєдіяльності, яку вона може набути тільки в співтоваристві інших людей. Для цього вона повинна прийняти панівні в даному співтоваристві елементи свідомості, смаки, звички, норми, цінності та інші засоби спілкування, прийняті для оточуючих його людей. Засвоєння всіх цих проявів соціального життя групи надає життю людини впорядкований і передбачуваний характер, а також мимоволі робить його причетним до певної конкретної культури [1:17]. Тому суть культурної ідентичності полягає в усвідомленому прийнятті людиною відповідних культурних норм і зразків поведінки, ціннісних орієнтацій і мови, розуміння свого “я” з позицій тих культурних характеристик, які прийняті в даному суспільстві, в самоототожненні себе з культурними зразками саме цього товариства.

Зміст етнічної ідентичності складають різного роду етносоціальні уявлення, що розділяються в тій чи іншій мірі членами даної етнічної групи. Ці уявлення формуються в процесі внутрішньої культурної соціалізації та у взаємодії з іншими народами. Значна частина цих уявлень є результатом усвідомлення спільної історії, культури, традицій, місця походження та державності. В етносоціальних уявленнях відбиваються думки, переконання, вірування, ідеї, які отримують своє вираження в міфах, легендах, історичних оповіданнях, повсякденних формах мислення і поведінки. Центральне місце серед етносоціальних уявлень займають образи власної та інших етнічних груп. Сукупність цих знань пов’язує членів даної етнічної групи і служить основою її відмінності від інших етнічних груп.

По-перше, в сучасних умовах, як і раніше, культурні форми життєдіяльності з необхідністю припускають приналежність людини не тільки до якої-небудь соціокультурної групи, але й до етнічної спільності. Серед численних соціокультурних груп найбільш стабільними є стійкі у часі етноси. Завдяки цьому етнос є для людини

найбільш надійною групою, яка може забезпечити йому необхідну безпеку і підтримку в житті.

По-друге, наслідком бурхливих та різнобічних культурних контактів стає відчуття нестабільності навколишнього світу. Коли навколишній світ перестає бути зрозумілим, починається пошук того, що допомогло б відновити його цілісність і впорядкованість, захистило б від труднощів. За цих обставин все більше людей починають шукати підтримку в перевірених часом цінностях свого етносу, які залежно від обставин виявляються найбільш надійними і зрозумілими.

Результатом стає посилення почуття внутрішньої групової єдності та солідарності. Через усвідомлення своєї належності до етносів люди прагнуть знайти вихід зі стану соціальної безпорадності, відчутти себе частиною спільноти, яка забезпечить їм ціннісну орієнтацію в динамічному світі.

По-третє, закономірністю розвитку будь-якої культури завжди була спадкоємність у передачі та збереженні її цінностей, оскільки людству необхідно самовідтворюватися та саморегулюватися. Такий процес у всі часи відбувався всередині етносів шляхом зв'язку між поколіннями.

Для кожної людини етнічна ідентичність означає усвідомлення ним своєї приналежності до певної етнічної спільноти. З її допомогою людина солідаризується з ідеалами та стандартами свого етносу. В результаті чого виявляється й усвідомлюється унікальність і неповторність свого етносу, його культури. Однак етнічна ідентичність – це не тільки усвідомлення своєї тотожності з етнічною спільністю, але й оцінка значимості членства в ній. Крім того, вона дає людині найбільш широкі можливості для самореалізації. Ці можливості спираються на емоційні зв'язки з етнічною спільністю й моральні зобов'язання по відношенню до неї.

Етнічна ідентичність виступає важливим фактором в міжкультурній комунікації. Загальновідомо, що немає поза національної особистості, кожна людина належить до тієї чи іншої етнічної групи. Основою соціального становища кожного індивіда є його культурна або етнічна приналежність. Новонароджений не має можливості вибрати собі національність. З появою на світ в певному етнічному середовищі його особистість формується у відповідності з установками і традиціями його оточення. Не виникає проблеми

етнічного самовизначення в людини, якщо її батьки належать до однієї і тієї ж етнічної групи і його життєвий шлях проходить в ній. Така людина легко і безболісно ідентифікує себе зі своєю етнічною спільністю, оскільки механізмом формування етнічних установок і стереотипів поведінки тут служить наслідування. У процесі повсякденної життєдіяльності він засвоює мову, культуру, традиції, соціальні та етнічні норми рідного етнічного оточення, формує необхідні навички комунікації з іншими народами та культурами [2:195].

Розглядаючи комунікативні процеси як динамічне соціокультурне середовище, сприятливе для породження та розповсюдження різного роду зразків поведінки, типів взаємодії, слід пам'ятати, що головними суб'єктами культури є люди, що знаходяться в тих чи інших відносинах один з одним. В змісті цих відносин значуще місце займають уявлення людей про самих себе, і ці уявлення найчастіше істотно різняться в різних культурах. Кожна людина є носієм тієї культури, в якій вона виросла, хоча в повсякденному житті він цього зазвичай не помічає. Специфічні особливості своєї культури вона сприймає як даність. Однак при зустрічах з представниками інших культур, коли ці особливості стають очевидними, люди починають усвідомлювати, що існують також інші форми переживань, види поведінки, способи мислення, які істотно відрізняються від звичних і відомих.

Різноманітні враження про світ трансформуються у свідомості людини в ідеї, установки, стереотипи, очікування, які стають для нього регуляторами поведінки і спілкування. Через зіставлення і протиставлення позицій різних груп і спільнот в процесі взаємодії з ними відбувається становлення особистої ідентичності людини, яка представляє собою сукупність знань і уявлень людини про своє місце і роль як члена соціальної або етнічної групи, про свої здібності і ділових якостях.

Сутність особистої ідентичності розкривається найбільш повно, якщо звернутися до тих загальних рис і характеристик людей, які не залежать від їхньої культурної чи етнічної приналежності. Так, наприклад, ми єдині в ряді психологічних і фізичних характеристик. У всіх нас є серце, легені, мозок й інші органи; ми складаємося з однакових хімічних елементів; наша природа змушує нас шукати задоволення і уникати болю. Кожна людська істота використовує

велику кількість енергії, для того щоб уникнути фізичного дискомфорту, але якщо ми відчуваємо біль, то всі ми страждаємо однаково. Ми однакові тому, що вирішуємо одні й ті ж проблеми нашого існування.

Однак не потребує доказів той факт, що в реальному житті немає двох абсолютно схожих людей. Життєвий досвід кожної людини неповторний і унікальний, отже, ми по-різному реагуємо на зовнішній світ. Ідентичність людини виникає в результаті його ставлення до відповідної соціокультурної групи, членом якої вона є. Але оскільки людина одночасно є учасником різних соціокультурних груп, то вона володіє відразу кількома ідентичностями. В них відбиваються її стать, етнічність, раса, релігійна приналежність, національність й інші сторони життя. Ці ознаки пов'язують нас з іншими людьми, але в той же час свідомість і унікальний досвід кожної людини ізолюють і розділяють нас один від одного.

Певною мірою міжкультурну комунікацію можна розглядати як взаємини протистоянь ідентичностей, при яких відбувається включення ідентичностей співрозмовників один в одного. Таким чином, невідоме і незнайоме в ідентичності співрозмовника стає знайомим і зрозумілим, що дозволяє очікувати від нього відповідних типів поведінки та дій. Взаємодія ідентичностей полегшує узгодження відносин в комунікації, визначає її вид і механізм. Так, протягом тривалого часу «галантність» служила основним типом відносин між чоловіком і жінкою в культурах багатьох народів Європи. Відповідно до цього типу відбувався розподіл ролей при спілкуванні (активність чоловіка, завойовника, наштотувалася на реакцію протилежної статі у формі кокетства), передбачало відповідний сценарій спілкування. Такого роду взаємозв'язки ідентичностей служать фундаментом комунікації, що впливає на її зміст.

Разом з тим той чи інший тип ідентичності може створювати перешкоди для комунікації. В залежності від ідентичності співрозмовника стиль його мови, теми спілкування, форми жестикуляції можуть здаватися доречними або неприйнятними. Тим самим ідентичність учасників комунікації визначає сферу і зміст їх спілкування.

Так, різноманітність етнічних ідентичностей, що є одним з головних підстав міжкультурної комунікації, є одночасно і

перешкодою для неї. Спостереження та експерименти вчених-етнологів показують, що під час обідів, прийомів та інших подібних заходів міжособистісні відносини учасників складаються за етнічною ознакою. Свідомі зусилля по змішуванню представників різних етнічних груп не давали результату, оскільки через деякий час знову стихійно виникали етнічно однорідні групи спілкування [3:99].

Таким чином, в міжкультурній комунікації культурна ідентичність має двоїсті функції. Вона дозволяє комунікантам скласти певне уявлення один про одного, взаємно передбачати поведінку і погляди співрозмовників, тобто полегшує комунікацію. Але в той же час швидко проявляється її обмежувальний характер, відповідно до яких у процесі комунікації виникають конфронтації та конфлікти. Обмежувальний характер культурної ідентичності спрямований на раціоналізацію комунікації, тобто на обмеження комунікативного процесу рамками можливого взаєморозуміння та виключення з нього тих аспектів комунікації, які можуть призвести до конфлікту.

Під час контактів з іншими культурами більшість людей складають враження про чужі культурні цінності, використовуючи як зразок і критерії культурні цінності власного етносу. Такий тип ціннісного судження прийнято називати етноцентризмом.

Етноцентризм представляє собою психологічну установку сприймати й оцінювати інші культури і поведінку їх представників через призму своєї культури. Найчастіше етноцентризм має на увазі, що власна культура перевершує інші культури, і в цьому випадку вона розцінюється як єдино правильна, що перевершують всі інші, які, таким чином, недооцінюються. Все, що відхиляється від норм, звичаїв, системи цінностей, звичок, типів поведінки власної культури, класифікується як неповноцінне по відношенню до свого. Власна культура ставиться в центр світу і розглядає себе як міру всіх речей [4:280]. Етноцентризм означає, що цінності інших культур розглядаються й оцінюються з точки зору своєї власної культури.

Перевага власної культури виглядає природною й має позитивну оцінку, “чуже” ж видається в дивному, неприродному вигляді. Безперечна абсолютизація власної культури закономірно принижує цінність чужих культур, вважаючи їх гіршими і нижчими. Носії такого типу світогляду не усвідомлюють, що інші народи розвивають свою культуру для того, щоб зробити осмисленою своє власне життя і

встановити порядок у своїх власних суспільствах. Але європейцям кастова та ієрархічна системи суспільного устрою здаються сьогодні жахливими. І навпаки, горизонтальна система західних культур здається азіатам ненормальною і незрозумілою. Вони до цих пір переконані, що абсолютної рівності між людьми не існує, й недовірко ставляться до так званої рівності західних культур.

Дослідження етноцентризму, проведені Д. Кемпбеллом і його колегами, показали, що для нього властиво: • вважати те, що відбувається в своїй культурі, природним і правильним, а те, що відбувається в інших культурах, неприродним і неправильним; • розглядати звичаї своєї групи як універсальні: що добре для нас, то добре і для інших; • сприймати норми й цінності своєї етнічної групи як безумовно вірні; • надавати при необхідності всебічну допомогу членам своєї групи; • діяти в інтересах своєї групи; відчувати ворожість по відношенню до інших етнічних груп; пишатися своєю групою [4:193].

Етноцентристська переоцінка власної культури зустрічається в багатьох народів у різних регіонах світу. Висока оцінка власної культури і приниження чужих культур ґрунтуються на тій обставині, що багато народів і племена ще на ранньому етапі своєї історії позначили себе як “людей”, а все, що знаходилося за межами їхньої культури, було позначено як “нелюдське”, “варварське”. Такого роду переконання зустрічаються в багатьох народів у всіх регіонах світу: в ескімосів Північної Америки, в африканського племені банту, в азіатській народності сан, в Південній Америці у народу мундуруку. Почуття переваги було також яскраво виражено в свій час і в європейських колонізаторів: більшість європейців розглядали неєвропейських жителів колоній як соціально, культурно та расово неповноцінних, а свій власний спосіб життя, зрозуміло, як єдино вірний [5:120]. Проголошуючи власні стандарти абсолютними, європейці засуджували будь-яке відхилення від європейського способу життя.

Більшість культурних антропологів сходяться на думці, що етноцентризм в тій чи іншій мірі властивий будь-якій культурі. В багатьох з них прийнято вважати, що дивитися на світ через призму своєї культури є природним, і це має як позитивні, так і негативні моменти. Позитивні полягають в тому, що етноцентризм дозволяє несвідомо відокремити носіїв чужої культури від своєї, одну

етнокультурну групу від іншої. Негативна його сторона полягає в свідомому прагненні ізолювати одних людей від інших, сформувати нищівне ставлення однієї культури стосовно іншій.

Як вже було зазначено, культура будь-якого народу являє собою складну систему цінностей, в якій знаходять прояв культурна діяльність і відносини її носіїв. Кожен елемент цієї системи має певний сенс для тієї чи іншої соціальної спільності. Процес пізнання культури при такому підході є виявлення ціннісних значень відповідних предметів, явищ, відносин. Результати цієї пізнавальної діяльності закріплюються в свідомості людей у вигляді відповідних смислів. Сенс у свою чергу представляє собою елемент свідомості індивіда, в якому розкривається сутність досліджуваного предмета чи явища, його властивості та форми культурної діяльності, його породили.

В процесі міжкультурної комунікації взаємодіючим сторонам доводиться стикатися з необхідністю осмислення чужої культури, що має свої особливості. Вже сама установка на осмислення явищ чужий, невідомої культури принципово відрізняється від осмислення тих чи інших явищ своєї власної культури. В даному випадку виявляються неприйнятними спроби використовувати нормативно-ціннісну систему своєї культури, оскільки це неминуче призводить до неадекватних результатів. І навпаки, спроба осмислити чужу культуру характерними для неї способами також приносить ті ж невірні результати [9:248].

Інтерпретація явищ чужої культури відбувається в результаті зіткнення звичного і незвичного. Це створює ситуацію відсторонення, відповідно до якої розуміння чогось нового, невідомого відбувається шляхом порівняння із звичними і відомими явищами подібного роду з власної культури. Такий механізм освоєння чужої культури надає досліджуваному явищу вторинний характер, оскільки прообразом і критерієм стає тут певне явище власної культури. Знання також являє цінність, оскільки за своїм змістом залежить від наявності та співвідношення в ньому різних компонентів розуміння (обсягу інформації, культурної значущості, способів інтерпретації). В залежності від цього інтерпретація може бути адекватною або неадекватною.

Значення етноцентризму для процесу міжкультурної комунікації вченими оцінюється неоднозначно. Досить велика група дослідників

вважає, що етноцентризм в цілому являє собою негативне явище, рівнозначне націоналізму і навіть расизму. Ця оцінка етноцентризму проявляється в тенденції неприйняття всіх чужих етнічних груп у поєднанні із завищеною оцінкою власної групи. Але як будь-яке соціально-психологічне явище він не може розглядатися тільки негативно. Хоча етноцентризм часто створює перешкоди для міжкультурної комунікації, але водночас він виконує корисну для групи функцію підтримки ідентичності і навіть збереження цілісності і специфічності групи.

Отже, аналізуючи етноцентризм необхідно враховувати соціальні фактори, оскільки на ступінь його вираженості впливають перш за все система суспільних відносин і стан міжетнічних відносин в цьому суспільстві. Якщо в суспільстві некритичне ставлення поширене не на всі сфери життєдіяльності етнічної групи і присутнє прагнення зрозуміти й оцінити чужу культуру, це гнучкий різновид етноцентризму.

Таким чином, сутність суспільно-культурної ідентичності справляє визначальний вплив на процес комунікації. Вона передбачає сукупність певних стійких якостей, завдяки яким ті чи інші культурні явища або люди викликають у нас почуття симпатії чи антипатії. Залежно від цього ми обираємо відповідний тип, манеру і форму спілкування з ними. Етнічна ідентичність виявляється не тільки в прийнятті певних групових уявлень, готовності до схожого способу мислення та колективного етнічного почуття. Вона також означає побудову системи відносин і дій в різних міжетнічних контактах. З її допомогою людина визначає своє місце в поліетнічному суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Подольська Є. А. Культурологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Єлизавета Ананіївна Подольська. – К. : Мінохоронздрав України. Нац. фармацевт. ун-т. – 2003. – 416 с.
2. Ром Ю. Межкультурная коммуникация. Теория и тренинг / Юлиана Ром. – М. : ЮНИТИ–ДАНА, 2006. – 275 с.
3. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: Підручник / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : Видав. центр Академія, 2004. – 344 с.
4. Кирабаев Н. С. Глобализация и мультикультурализм / Нур Серикович Кирабаев. – М. : Изд-во РУДН, 2005. – 325 с.
5. Кузьмин А. В. Миграция: проблемы межкультурной коммуникации / Александр Владимирович Кузьмин. – Улан-Удэ : Изд-во ВСТГУ, 2006. – 214 с.
6. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Григорий Григорьевич Почепцов. – М. : Смартбук, 2008. – 656 с.
7. Barnlund D. Public and Private Self in Japan and the United States: Communicative Styles of Two Cultures / Dean Barnlund. – Tokyo : Simul Press, 1975. – 187 p.
8. Birdwhistell R. Introduction to Kinesics / Raymond Birdwhistell. – Washington, DC : Foreign Service Institute, Report, 1952. – 294 p.
9. Gudykunst W. Communicating with Strangers: An Approach to Intercultural Communication / William Gudykunst. – N.Y. : McGraw-Hill, 1997. – 358 p.